

УДК 811.161.3'367.4+811.161.3-26:821.161.3.09(092)Шамякін

А. М. ЯКУШАВА

АСАБЛІВАСЦІ ЎЖЫВАННЯ АД'ЕКТЫВАВАННЫХ ДЗЕЕПРЫМЕТНІКАВЫХ СЛОВАСПАЛУЧЭННЯЎ У ТВОРАХ ІВАНА ШАМЯКІНА

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 14.01.2014)

Склад семантычных і граматычных характарыстык дзеепрыметнікаў перагрупоўваецца ў залежнасці ад умоў маўлення: «Сэнсавая структура гэтых форм падпадае пад глыбокія змяненні. У дзеепрыметнікавай форме сутыкаюцца і аб'ядноўваюцца супярэчлівыя рады значэнняў» [1, с. 237]. Працэсу ад'ектывацыі дзеепрыметнікаў садзейнічае метафарычнае, пераносна-вобразнае ўжыванне слова, змяненне яго часавага значэння. Пры аслабленні і страце дзеяслоўных прымет на першы план у дзеепрыметніках пачынае выступаць якаснае, а не працэсуальнае значэнне, і яны пераходзяць у прыметнікі. Якаснае значэнне найчасцей развіваецца ў дзеепрыметніках з суфіксамі *-л-, -н-(-ен-), -ён-, -ан-(-ян-) і -т-*.

Пашырэнне семантычнага і граматычнага аб'ёму ўсіх існуючых у мове дзеепрыметнікавых груп можна разглядаць як з'яву заканамерную і натуральную, абумоўленую перш за ўсё асаблівым становішчам гэтай формы ў моўнай сістэме. Сувязь з дзеясловамі, з аднаго боку, і функцыянальная блізкасць з прыметнікамі – з другога, ствараюць асаблівыя ўмовы для ўнутраных граматычных і семантычных змен дзеепрыметнікавых форм. Утвараючыся ад асноў адпаведных дзеясловаў, маючы адпаведныя граматычныя характарыстыкі (незалежны стан прошлага і цяперашняга часу, залежны стан прошлага і цяперашняга часу) і запазычыўшы працэсуальную семантыку ўтвараючага дзеяслова, дзеепрыметнікі на ўзроўні тэксту пачынаюць выражаць больш шырокі спектр граматычных і лексічных значэнняў. Семантычны і граматычны змест дзеепрыметнікаў заўсёды кантэкстуальна абумоўлены і канкрэтызуецца толькі ў працэсе іх выкарыстання на ўзроўні тэксту. Дзеепрыметнікавыя формы ўзніклі і развіліся ў мове ў межах дзеяслоўных парадыгм для выражэння перш за ўсё атрыбутыўных адносін.

У прозе І. Шамякіна часта сустракаюцца ад'ектываваныя дзеепрыметнікавыя формы з суфіксамі *-н-, -ан-, -ен-, -т-*. Менавіта гэтыя ўтварэнні, як адзначае П. П. Шуба, лягчэй атрымліваюць якасныя значэнні і часцей пераходзяць у разрад прыметнікаў [2, с. 179]. Атрымаўшы пераносны сэнс, дзеепрыметнікавыя формы губляюць сувязь з дзеясловам і набываюць значэнне прыметніка. Яны павышаюць выразнасць мовы і надаюць тэксту непаўторную эмацыянальную афарбоўку. Напрыклад: *І твар яго [дырэктара] быў, як у фаянсавай лялькі – белы, з нацягнутай скурай* [«Міжнароднае права»]. *І нават дырэктар, Андрэй Міхайлавіч, які некалі сватаўся да Раісы, таксама хваляваўся – гэта было заўважана на яго разгубленай маўклівасці* [«Жыццё»]. *Адчыніў [Аўсянік] іх спіною і толькі тады, калі апынуўся ў калідоры, страшны, з перакошаным, ажно нейкім фіялетавым тварам, прахрыпеў ...* [«Ах, Міхаліна, Міхаліна ...»]. Такія ад'ектываваныя дзеепрыметнікавыя формы вельмі распаўсюджаны ў мастацкіх тэкстах І. Шамякіна, дзе дапамагаюць стварыць яркія вобразы. У складзе кантэкстуальнага словаспалучэння ад'ектываваныя дзеепрыметнікі характарызуюць знешні выгляд дзеючых асоб, іх душэўны і фізічны стан, ствараюць мастацкае апісанне навакольнага асяроддзя, з'яў прыроды і інш. Напрыклад: *Лідзія Аляксандраўна падыйшла, дакранулася рукой да яе пляча і дотыкам гэтым памагла: не здымаючы рукі з пляча, правяла ашаламленую, узрадаваную і спалоханую работніцу да дзвярэй, адчыніла іх* [«Хлеб»]. *«Слава тым героям, што намі кіруюць! – бадай знясіленым голасам скончыў Іван Андрэевіч і выніў*

кока-колы» [«Завіхрэнне»]. Зямля была мокрая і тлустая і чорныя **вывернутыя пласты**, здавалася, варушыліся, як цеста ў час браджэння [«Газета»]. І вада ў рэчцы толькі ледзь-ледзь была халодная, і вельмі прыемна было акунуць у яе **разгарачанае цела** [«Госці з Берліна»]. Звыклы з маленства да самых **вытанчаных страў** – да сёмгі, сяўругі, ікры, сервелатаў – на поўную патрэбу, колькі душа пажадае і шлунак змесціць, ён [Уладлен] не мог зразумець такой беднасці [«Выкармак»].

Некаторыя ўтварэнні такога тыпу ўвайшлі ў склад фразеалагізмаў, якія пісьменнік ужывае ў сваіх творах: *У лагеры людзі не заўважалі змен надвор'я, хоць і знаходзіліся ўвесь час пад адкрытым небам* [«Міжнароднае права»]. *Уся тэхніка пад адкрытым небам* [«Галоўны інжынер»].

Часам адзін ад'ектываваны дзеепрыметнік выражае разнастайную гаму эмоцый і пачуццяў. Напрыклад: *Дзяўчаты заварушыліся, пракаціўся **стоены гоман**, сэнс якога цяжка было адразу зразумець* [«Модніца»]. *Але хутка [Супец] адчуў у звароце **стоены здек*** [«Выкармак»]. *Ён [Коля] абяцаў: стаяў вінаватым, здавалася, гатовы заплакаць, выклікаючы гэтым сваім праведным выглядам **стоены смех** у грэшных камсамолак* [«Палеская мадонна»]. *Пра жонку і нявестку гаварыў [Захар Пятровіч] са **стоеным смуткам**, з трывогай, але ўсё адно са смяшынкай* [«Гандлярка і паэт»]. *Так было і за гэтым доўгім сталом, над якім ужо гарэла яркая люстра, высвечваючы не толькі пітво і закусь, але і саміх людзей, іх адкрытыя і **стоеныя думкі** ...* [«Выкармак»]. *Ды яго [Галавана] не кранала ні шчырае спачуванне, ні **стоеная злараднасць*** [«Крывінка»]. *«Ты зрабіла б, – са **стоенай іроніяй** згадзілася Надзя»* [«Палеская мадонна»]. *Стоеная радасць прасвечвалася ў вачах, у кожным слове, у тым, як ён [Алесь] размаўляў з ёй [Вольгай], як гуляў са Светкай і якія вершы чытаў* [«Гандлярка і паэт»]. *У Лагуна праз яго рабацінне вылазіла **стоеная** нядобрая ўхмылка* [«Браняпоезд “Таварыш Ленін”»]. *«Застанемся адны, – са **стоеным задавальненнем**, але з хітрай асцярожнасцю запярэчыў я [Павел]»* [«Зона павышанай радыяцыі»]. Або абазначае супрацьлеглы адзін аднаму паняцці: *Града камення загароджвала шлях вадзе, і **разгневаны паток** дыбіўся, лез на каменні, прасочваўся паміж імі дзясяткамі ручаёў і потым, зліваючыся зноў, злосна шумеў, нібы пагражаў гэтай перашкодзе* [«Далёкая камандзіроўка»]. – *Алена, абураная, хадзіла па пакоі не паходкай **разгневанай жанчыны** – паходкай уладаркі* [«Вялікая княгіня»]; *Азёры гэтыя блішчаць на сонцы **раскіданымі там-сям люстрамі*** [«Наташа»]. – *Ён [стары] хвіліну памаўчаў, відаць, збіраючы свае **раскіданыя думкі**, а потым нахіліўся над сталом і таямніча зашаптаў ...* [«Чалавек з “Бізонаі”»]; *Але раптам **пакамечаны**, непаголены **твар** яго расплываецца ад добрай, шчырай усмешкі ...* [«Былы»]. – *Пад бярозай, на **пакамечанай траве**, шырока раскінуўшы рукі, смачна спаў Валянцін* [«Вясновымі днямі»]. – *Я [пісьменнік] не скончыў есці свой абед, як у кабінку зайшоў яшчэ адзін наведвальнік, немалады чалавек, пальцелы, з чырвоным носам, у **пакамечаным пілжаку*** [«Былы»]. Або абазначае розныя рэаліі навакольнага асяроддзя: *А былы пісар, узлётшыся худымі грудзямі на стол, крыху **стомленым голасам** сказаў ...* [«Дубы»]. – *Залонскі таксама падняўся, але вяла, як бы нехаця, твар яго набыў змарнелы, **стомлены выгляд**, быццам ён не спаў усю ноч* [«Першы генерал»]. – *Добра запомніўся мне гэты барадаты мужчына са **стомленымі вачамі**, інтэлігентны, але просты, з такімі людзьмі прыемна гутарыць* [«Матрос з “Алега”»]. – *Ён [следчы] як бы падрос, а шырокі твар выцягнуўся, зрабіўся суровым, бадай злым, вочы патухлі, як бывае ў страшэнна **стомленага чалавека**, які гатовы заснуць на хаду* [«Бумеранг»]. – *Цяпер яна [Міхаліна] была звычайная, простая, мілая, прыгожая маладая **жанчына**, трохі як бы **стомленая** за доўгі летні дзень* [«Ах, Міхаліна, Міхаліна...»]. – *Усе насцярожыліся, калі пачуўся тупат капытоў аб мёрзлую зямлю і фыркнуў **стомлены конь*** [«Браняпоезд “Таварыш Ленін”»].

Ад'ектываваныя дзеепрыметнікі ў кантэкстуальным словаспалучэнні, атрымаўшы метафараычнае значэнне, сталі яркімі вобразнымі сродкамі, набыўшы пэўную эмацыянальную афарбоўку: *І ўпершыню падумаў, што яго жыццё [Аксёна], яго любоў і каханне – навука і яна; кпіны яе [Ядвігі], якія часам раздражнялі, здаваліся праявай яе хітра **схаванага захвалення** ім і яго навукай* [«Абмен»]. *Табе [Сцяпану] – безумоўна... – усміхаўся Анатоль з хітра **схаванай іроніяй**, ветліва прапускаючы ў дзвярах сябра наперад* [«Што ён страціў?»]. *Паціскаючы руку на развітанне, я [Іван Пятровіч] зблізку пільна зазірнуў ёй [Міхаліне] у вочы, спадзяваўся ўбачыць у іх **схаваны смутак**, боль* [«Ах, Міхаліна, Міхаліна...»]. Ад'ектываваны дзеепрыметнікам з семантычнага боку характэрна змяненне значэння: ад'ектываваны дзеепрыметнік у словаспалучэнні *раскіданыя*

люстры ўжо не мае значэння канкрэтнага дзеяння (ад дзеяслова *раскідаць*), а набывае новае значэнне – ‘размешчаны ў беспарадку, звычайна на вялікай прасторы’ [3, с. 647] або ў слова-спалучэнні *раскіданыя думкі* набывае новае значэнне ‘беспарадачны, хаатычны’ [3, с. 647]. Семантычныя пераўтварэнні праводзяць канчатковыя адрывы дзеепрыметнікавай формы ад сістэмы дзеяслова. У слова-спалучэннях *пакамечаны пінжак* і *пакамечаны твар* дзеепрыметнік набывае розныя ад’ектываваныя лексічныя значэнні ў адпаведнасці з рознымі лексічнымі значэннямі дзеяслова *пакамячыць*. У першым прыкладзе ён мае значэнне ‘няроўны, нягладкі ад працяглага або неакуратнага нашэння, ужывання і пад.’ [4, с. 609], а ў другім гэты ад’ектываваны дзеепрыметнік мае пераноснае значэнне ‘са слядамі стомленасці’ [4, с. 609].

Умова семантычнага парадку, якая садзейнічае ад’ектывацыі дзеепрыметнікаў – гэта іх якаснасць, ускладненая дадатковымі сэнсавымі значэннямі, гэта імкненне да поўнай семантычнай роўнасці з прыметнікамі, якая дасягаецца дзякуючы адназначнасці з імі – пастаянству прыметы. Набыццё словам новага значэння ці новых адценняў значэнняў выклікаецца таксама неабходнасцю выражэння пачуццяў, імкненнем даць з’яве стылістычную і эмацыянальна-экспрэсіўную ацэначную характарыстыку. З ад’ектывавальных кантэкстуальных спалучэнняў большасць складаюць стылістычна афарбаваныя. Часта выбар ад’ектываванага дзеепрыметніка вызначаецца імкненнем пісьменніка пазбегнуць паўтораў, знайсці экспрэсіўны сінонім да прыметніка, які страціў у працэсе працяглага ўжывання эмацыянальную насычанасць, зрабіць мову свайго твора больш багатай, дакладнай і выразнай. Асабліваю свежасць і навізну таму, што апісваецца, дадаюць аказіянальныя ад’ектываваныя дзеепрыметнікавыя слова-спалучэнні, напрыклад: *расплюшчаная душа, раскіданыя люстры*. Ва ўсіх выпадках ужыванне ад’ектывавальных дзеепрыметнікавых канструкцый пашырае стылістычныя магчымасці беларускай мовы.

Вялікую ролю ў працэсе ад’ектывацыі адыгрывае адсутнасць залежных слоў пры дзеепрыметніках. Аднак сустракаюцца факты, калі ад’ектывацыя адбываецца і пры наяўнасці залежных слоў. Галоўнае значэнне ў такіх выпадках маюць змены ў семантыцы слова, у прыватнасці пераноснае ўжыванне дзеепрыметнікаў: *Абмытае лістападаўскімі дажджамі дрэва* *здалося цёплым* [«Ахвяры»]. *Вочы яго [Васіля], замутнелыя, звужаныя ад каньяку, адразу насвятлелі, расшырыліся ...* [«Завіхрэне»]. *Азёры гэтыя блішчаць на сонцы раскіданымі там-сям люстрамі* [«Наташа»]. *Стаяў май, у скверыку расцвіла чаромха, але дзень быў па-летняму спякотны, хоць сонца ўжо і схілілася на вечар, вісела над затуманенымі дымкай квецені садамі* [«Ахвяры»]. Ад’ектывацыя дзеепрыметніка з залежнымі словамі выклікана пераносным ужываннем усяго слова-спалучэння з дзеепрыметнікам у якасці асноўнага слова. Такі стылістычны прыём садзейнічае выразнасці і яркасці мастацкага тэксту.

На думку Р. Л. Алішчук [5, с. 18], І. А. Краснова [6, с. 7] і В. Я. Ломцевай [7, с. 8], пераходу дзеепрыметнікаў у прыметнікі можа садзейнічаць суседства з аднароднымі азначэннямі, выражанымі якаснымі прыметнікамі: *Кулямётчык глядзеў на мяне [Антоня]. Я бачыў яго вочы, маладыя, насцярожаныя, пільныя* [«Сэрца на далоні»]. *Ігнат Макаравіч узняў галаву, паглядзеў на маладыя дрэвы, і добрая ўсмішка асвятліла яго хмуры, задумлівы і заклапочаны твар, густа ўзараны маршчынамі* [«Дубы»]. *Цяпер яна [Міхаліна] была звычайная, простая, мілая, прыгожая маладая жанчына, трохі як бы стомленая за доўгі летні дзень* [«Ах, Міхаліна, Міхаліна...»]. *Начная раса, што ёд, абнякала падрапаныя, набітыя, закарэлыя ад цыпак босыя ногі* [«Грыбы»]. «Наяўнасць прыметніка сярод аднародных членаў уплывае на аякашчванне дзеепрыметніка, які таксама з’яўляецца аднародным членам сказа», – лічыць В. Я. Ломцева [7, с. 8].

Важную ролю ў працэсе ад’ектывацыі адыгрываюць сінтаксічныя фактары. Лягчэй за ўсё дзеепрыметнікі страчваюць сваю працэсуальную прымету ў прэпазіцыйным становішчы пры адсутнасці залежных слоў. Пераўтварэнне дзеяння ў пастаянную прымету прадмета можа адбывацца ў такіх умовах і пры захаванні дзеепрыметнікам прамога значэння: *запэцканыя рукі, зморшчаны лоб, распушчаныя косы, расшпіленая куртка, пакалечаная нага, ссутуленая спіна*.

Да ад’ектывавальных дзеепрыметнікавых слова-спалучэнняў могуць далучацца прыслоўі любой лексіка-граматычнай групы, за выключэннем акалічнасных прыслоўяў месца, прычыны і мэты. Прыслоўі не толькі не перашкаджаюць ад’ектывацыі, але часта нават садзейнічаюць ёй, удакладняюць, дапаўняюць выяўленую ад’ектываваным дзеепрыметнікам прымету. Па частаце ўжывання

пры ад'ектывавальных дзеепрыметніках першае месца займаюць колькасныя прыслоўі (*інтэлігентна апрануты чалавек, дзіўна затуманеныя вочы, парадна апрануты чалавек, па-юнацку ўзбуджаны чалавек*), другое – якасныя (*крыху стомлены голас, вельмі заняты чалавек*), а далей – акалічнасныя (часу: *даўно забытая дзявочая гарэзлівасць*). Да больш ужывальных прыслоўяў можна аднесці *вельмі, добра, модна, хітра, шырока ў словаспалучэннях з ад'ектываванымі дзеепрыметнікамі, напрыклад: вельмі здзіўленыя вочы, добра наваксаваныя боты, модна апранутая жанчына, хітра схаваная іронія, шырока расплюшчаныя вочы.*

Ад'ектываваныя дзеепрыметнікавыя словаспалучэнні выступаюць у мове твораў І. Шамякіна і ў якасці параўнальнага звароту для вобразнага, глыбокага і дакладнага раскрыцця думкі: *Пятро выпусціў лейцы і ўраз абмяк, згорбіўся, твар яго зрабіўся шэрым, як запылены попелам* [«За жыццё»]. *Глядзім адзін на аднаго, радасна ўсміхаемся і маўчым, нібы збянтэжаныя маладажонны* [«Спі, мой сыночак...»]. Сустрэкаюцца ад'ектываваныя дзеепрыметнікавыя словаспалучэнні, у склад якіх ужо ўваходзіць параўнальны зварот, які садзейнічае вобразнай характарыстыцы аб'екта: *Не адразу, не з такім спрытам на лесвіцы, як мама, у мансарду падняўся хлопец – копія бацькі: толькі вышэйшы ростам, са светлымі, доўгімі – на плячы ляжалі – валасамі, з затуманенымі, як у наркамана, вачамі* [«Завіхрэнна»]. *Поўны прыземісты мужчына гадоў пяцідзесяці, з малой сівізной, ён выдзяляўся і запамінаўся тварам – чырвоным, што цагліна, з расплюшчаным, як у баксёра, носам* [«Адведзіны»]. *Андрэй Пятровіч сядзеў у сваім кабінцеце, як кажучь, што хмара: пануры, згорблены, рэдкія сівыя валасы ўскудлачаныя, як у хлапчука пасля бойкі ...* [«Ах, Міхаліна, Міхаліна...»].

Аналіз паказаў, што ў сінтаксічнай сувязі дапасавання беларускія ад'ектываваныя дзеепрыметнікі спалучаюцца ў большасці выпадкаў з назоўнікамі. Большасць дзеепрыметнікаў набывае ад'ектываванае значэнне менавіта дзякуючы іх ужыванню ў пераносным значэнні. Метафарычнае і метанімічнае словаўжыванне ў кантэкстуальным словаспалучэнні дазваляе дзеепрыметніку адарвацца ад значэння дзеяслоўнай асновы. Такія ад'ектываваныя дзеепрыметнікавыя словаспалучэнні з'яўляюцца не толькі граматычнай адзінкай, але і выразным стылістычным і эфектыўным сродкам мастацкай канкрэтызацыі фактаў аб'ектыўнага і суб'ектыўнага светаў, адлюстраваных у творы. Ад'ектываваныя дзеепрыметнікавыя словаспалучэнні – неабходныя структурныя элементы мастацкага тэксту, якія характарызуюцца сэнсавай ёмкасцю, дакладнасцю, выразнасцю, сцісласцю, здольнасцю перадаваць самыя глыбінныя прыметы ствараемых аб'ектаў, што спрыяе ўзмацненню вобразнасці выказвання.

Літаратура

1. *Виноградов, В. В.* Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов ; под ред. Г. А. Золотовой. – 4-е изд. – М. : Рус. яз., 2001. – 720 с.
2. *Шуба, П. П.* Дзеепрыметнік / П. П. Шуба // Беларуская мова : энцыкл. / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – 655 с.
3. *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1977–1984. – Т. 4 / [рэд.: Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык]. – 1980. – 767 с.*
4. *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : Беларус. Сав. Энцыкл., 1977–1984. – Т. 3 / [рэд. П. М. Гапановіч]. – 1979. – 672 с.*
5. *Олишук, Р. Л.* Ад'ективация причастий настоящего времени действительного залога и прошедшего времени страдательного залога в эпистолярном наследии Марка Туллия Цицерона, Луция Аннея Сенеки и Плиния Младшего : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.14 / Р. Л. Олишук ; Тбилис. гос. ун-т. – Тбилиси, 1987. – 20 с.
6. *Краснов, И. А.* Переход причастий в прилагательные в современном русском литературном языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / И. А. Краснов ; Моск. обл. пед. ин-т. – М., 1955. – 15 с.
7. *Ломтева, В. Е.* Переход причастий в прилагательные в современном русском литературном языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / В. Е. Ломтева ; Саратов. гос. ун-т. – Саратов, 1954. – 14 с.

A. M. YAKUSHAVA

SPECIFICS OF THE ADJECTIVAL PARTICIPLE WORD-GROUPS USE IN IVAN SHAMYAKIN'S WRITINGS

Summary

In the article lexical and grammatical aspects of compatibility of the adjectival participle word-groups in the literary text have been considered. The reasons of their adjectivisation have been analyzed, too.

Adjectival participial constructions are investigating as a necessary structural elements of literary texts. They appears to be an expressive artistic means.